

Н. С. Сонник, Т. Е. Щеглова,

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури, м. Дніпропетровськ

ОСНОВНИ ТЕОРИТИЧНИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИ УСТАНОВКИ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Статтю присвячено передумовам виникнення та особливостям формування когнітивної парадигми в мовознавстві, базовим поняттям когнітивної лінгвістики та найбільш актуальним проблемам сучасної когнітивної науки.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептуальна метафора.

PRINCIPLE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL DIRECTIONS OF COGNITIVE LINGUISTICS

The article is devoted to a description of preconditions for the emergence and particularities of the formation of cognitive linguistics paradigm, it covers basic concepts of cognitive linguistics and the most important problems in modern cognitive science.

Key words: cognitive linguistics, concept, conceptual metaphor.

ОСНОВНЫЕ ТЕОРИТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ УСТАНОВКИ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Статья посвящена предпосылкам к возникновению и особенностям формирования когнитивной парадигмы в языкознании, базовым понятиям когнитивной лингвистики и наиболее актуальным проблемам современной когнитивной науки.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептуальная метафора.

XX век – это период активного и массового формирования междисциплинарных направлений в науке. Языкознание также в этом смысле оказалось плодотворной средой для новаций и, неоднократно «скрещиваясь» с другими науками или отдельными методами, дало нам множество субдисциплин (социолінгвістика, психолінгвістика, нейролінгвістика, комунікативна лінгвістика, лінгвістическе жанроведення, лінгвокультурологія, юридическа лінгвістика, політическа лінгвістика, біолінгвістика і мн. др.). Одной из таких дисциплин стала когнитивная лінгвістика.

Целью данной работы является рассмотрение вопросов, связанных с истоками когнитивной лінгвістики, ее основными постулатами, понятиями и терминами, а также актуальными направлениями исследований современной когнитивной лінгвістики.

Когнитивная лінгвістика сформировалась как ответвление от когнитивной науки в целом, под которой подразумевается дисциплина, «изучающая познание и высшие мыслительные процессы на основе применения теоретико-информационных моделей» [9, с. 264]. Сначала когнитивные идеи появились в математических исследованиях (прежде всего, постулат о том, что любой сложный процесс, любое сложное вычисление может быть представлено в виде последовательности элементарных операций [17]). Позже когнитивная проблематика стала проникать и в другие науки: биологию, психологию, программирование, лінгвістику.

Возникновение когнитивной лінгвістики – это попытка исследовать механизмы и процессы познания посредством фактов языка. Когнитивная лінгвістика выделяется в самостоятельную дисциплину к 80-м годам XX века. В 1975 году был впервые употреблен термин «когнитивная грамматика» в работе Дж. Лакоффа и Г. Томпсона [15]. В 1980 году вышла ставшая научным бестселлером и сыгравшая исключительную роль в становлении когнитивной теории метафоры книга Дж. Лакоффа и М. Джонсона «Метафоры, которыми мы живём» [16].

В русскоязычной языковедческой науке когнитивные идеи впервые были изложены в 1985 году в обзоре В. И. Герасимова [3]. Важной вехой для русской лінгвістики в обсуждении и осмыслении когнитивных проблем стал 23-й выпуск сборника переводов «Новое в зарубежной лінгвістике» [10], который вышел в 1988 году и полностью был посвящен когнитивным аспектам языка.

Таким образом, к концу 1980-х годов авторские концепции, разрозненные идеи и наблюдения стали складываться в полноценную дисциплину со своими понятийно-терминологическим аппаратом, предметом исследования и методами.

Однако идеи, подготовившие всплеск лінгвістического когнитивизма, аккумулировались в течение десятилетий и даже столетий до этого как в гуманитарных, так и в естественных науках. Это и размышления о народном духе В. Гумбольдта, и биологические исследования П. Брока, К. Вернике, И. П. Павлова, и философские работы А. А. Потебни о проблеме языка и мышления, и нейролінгвістические наблюдения А. Р. Лурии и многое другое. Например, В. А. Маслова приводит многочисленные и разнообразные источники, повлиявшие на формирование лінгвокогнитивных идей [8, с. 26–29]:

1. Собственно когнитивная наука, которая заинтересовалась проблемами организации человеческого сознания, процессами преобразования данных окружающего мира в знания, особенностями человеческой ментальности и т. п.

2. Когнитивная психология, из которой в когнитивную лінгвістику пришли понятия когнитивных и концептуальных моделей. Несомненно, что психологические механизмы являются неотъемлемой частью сознания и влияют на большую часть мыслительных процессов, особенно, если речь идет о познавательной деятельности, ментальных структурах, концептосфере и т. п.

3. Лінгвістическая семантика, так как многие категории когнитивной лінгвістики соотносятся с традиционными семантическими явлениями, но рассмотренными под другим углом. В частности, для постсоветской когнитивной лінгвістики характерно доминирование семантических исследований. Кроме того, ряд крупных современных русских когнитивистов в прошлом занимались традиционной или структурной семантикой.

4. Появление искусственного интеллекта (и соответственно, развитие кибернетики), который обнажил проблему того, что человеческое сознание не может быть конвертировано или преобразовано без потерь или трансформаций; стало приходить понимание того, что оно нелинейно и неуниверсально.

5. Антропологические исследования в когнитивном ключе. Наиболее ярким и значительным примером такого рода является выдвинутая Б. Уорфом под влиянием идей Э. Сепира концепция «лінгвістической относительности», которая, в частности, показывала (на примере некоторых языков коренных индейских племен США), как категории языка могут влиять на восприятие явлений окружающей среды.

6. Этнолінгвістика и лінгвістическая типология – дисциплины, которые уже более строго и обстоятельно стали заниматься тем, о чем писали Э. Сепир и Б. Уорф, то есть заниматься выявлением индивидуальных и универсальных черт в языках мира.

7. Нейролінгвістика – дисципліна, яка досліджує переважно головний мозок в його співвідношенні з мовною діяльністю людини.

8. Психолінгвістика, яка в багатьох займається загальними з когнітивною лінгвістикою проблемами (наприклад, мовною особистістю, мовним свідомістю, мовною картиною світу і др.), але розглядає їх переважно в контексті явищ і процесів людської психології.

9. Культурологія, яка досліджує зв'язок між культурою і концептами мови, показуючи, що в національній мові осідають і закріплюються культурні явища.

10. Порівняльно-історичне мовознавство також зіграло певну роль в накопленні фактів, служачих когнітивним дослідженням, головним чином це свідчення по історії значень різних слів.

Таким чином, джерела формування когнітивної лінгвістики обширні як в хронологічному плані (ідеї В. Гумбольдта), так і в плані міждисциплінарності (когнітивна лінгвістика підпитується даними і гуманітарних, і природничих, і навіть точних наук).

Виходячи з того, що лінгвокогнітологія займається проблемами співвідношення знання і мови, можна, вслід за В. А. Масловою, говорити про три фундаментальні теми, якими займається це лінгвістичне напрoдження:

- 1) природа мовного знання;
- 2) засвоєння мовного знання;
- 3) використання мовного знання [8, с. 33].

Проблема природи мовного знання передбачає дослідження видів і типів знань, які можуть містити різні знаки, а також особливості інтерпретації, тлумачення знаків.

Проблема засвоєння мовного знання пов'язана з вивченням причин появи різних знаків, їх динаміки (тобто зміни в часі), а також з виявленням закономірностей, визначаючих і керуючих відповідними процесами знакоутворення і еволюції знаків.

Проблема використання мовного знання передбачає розробку питання про співвідношення знака і культурної реальності, ім'я позначуваної, а також вплив косвенно відображених в знаку культурних реальностей на його функціонування.

Вченими, займаючися когнітивними дослідженнями, властивий особливий підхід і особливе сприйняття деяких явищ мови і культури. Іноді навіть говорять про так звану «когнітивну ідеологію» [14, с. 74]. Так, наприклад, З. Д. Попова і І. А. Стернін сформулювали ряд положень, на які вони опираються в своїй когнітивній моделі мови. Ось деякі з них, стосуючися осмислення поняття концепту:

– людина мислить не словами, а концептами, які формуються в свідомості з одиниць своєрідного універсального предметного коду;

- концепт – фундаментальна одиниця мислительної діяльності;
- сукупність концептів, упорядкована в свідомості людини, утворює її концептосферу;
- за допомогою мови можливо пізнання значущої частини концептуального простору свідомості [11, с. 19].

Слід зауважити, що концепт – одне з центральних понять когнітивної лінгвістики, але при цьому і одне з найбільш важко визначуваних. Ось лише невелика частина визначень концепту, запропонованих російською лінгвістикою:

«Концепт – оперативна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, квант знання. Найважливіші концепти виражені в мові» [5, с. 90–92]. Визначення Е. С. Кубрякової тяготеє до психофізіологічних категорій, споріднених поняттям мови і знання.

«Концепт – ідея, включаюча абстрактні, конкретно-асоціативні і емоційно-оціночні ознаки, а також стиснуту історію поняття» [13, с. 412]. Ю. С. Степанов пропонує філософсько-культурологічну інтерпретацію поняття, акцентуючи увагу на ідейних і акумулятивно-етимологічних властивостях концепту.

«Концепт – це абстрактне наукове поняття, розроблене на базі конкретного життєвого поняття» [12, с. 246]. Абрам Соломонік пропонує досить нетипичне для лінгвістів визначення, де концепт фактично обмежується тільки науковою картиною світу.

«Концепт – сутність поняття, явлена в своїх змістовних формах – в образі, понятті і в символі» [4, с. 19–20]. У В. В. Колесова умозрительно-семіотична трактування цього поняття з очевидним прагненням вибудувати філософську продуману, лаконічну визначення.

«Концепти – своєрідні культурні гени, входять в генотип культури, самоорганізуються інтегративні функціонально-системні багатомірні (як мінімум тривимірні) ідеалізовані формоутворення, опираючися на понятійний або псевдопонятійний базис» [7, с. 16–18]. Тут визначення, в основному, побудоване на категоріях філософії, культурології, теорії інформації і майже не містить лінгвістичної інтерпретації цього поняття.

Таким чином, поняття концепту інтегровано в багато наукових дисциплін, що в певній мірі ускладнює розробку оптимальної визначення. Навіть в межах лінгвістичних визначень концепту спостерігається значуще розходження в підходах.

Також слід згадати про поняття когніції, яке має важливе значення в контексті обмеження когнітивної лінгвістики від споріднених дисциплін (гносеології, менталінгвістики і т. д.). Н. Ф. Алефіренко справедливо вказує на те, що поняття когніції не рівно по змісту своєму мнимому синоніму гносеології, і приводить цілих 14 понятьних властивостей когніції:

- 1) процес свідомого мислення;
- 2) процес побутового мислення, тобто неосвідомого повсякденного пізнання світу;
- 3) конверсія побутового досвіду (емоційно-наочної, тілесної, сенсорно-моторної) людини в сферу мовного свідомості, що передбачає наступні (4–9) види процесів;
- 4) отримання інформації, знань;
- 5) інтерпретація інформації і знань;
- 6) перетворення інформації і знань;
- 7) запам'ятовування інформації і знань;
- 8) витягнення з пам'яті інформації і знань;
- 9) використання в мислительній діяльності людини.

До них примикають допоміжні психічні процеси, що беруть участь в процесі когніції:

- 10) сприйняття світу;
- 11) спостереження;

- 12) категоризация;
- 13) мышление;
- 14) воображение [1, с. 14].

Круг процессов этим не ограничивается и потенциально включает «многие другие психические процессы, как в их самодостаточности, так и в синергетическом сопряжении с языком и речью» [1, с. 14].

Как мы видим на примере понятий концепт и когниция, терминологический аппарат когнитивной лингвистики продолжает находиться на стадии становления, однако активно разрабатывается и обсуждается учеными-когнитивистами.

Несмотря на то, что лингвокогнитология существует всего несколько десятилетий в качестве самостоятельной дисциплины, уже можно говорить о разных этапах ее существования, смещении исследовательских акцентов, появлении разнообразных частных методических наработок и т. п.

Современные исследования, объединенные лингвокогнитивной направленностью, порой бывают крайне разнородны по методикам, подходам и идеологии. Некоторые работы выполняются практически в духе традиционной семантики и лексикологии, в то время как другие выходят в культурологические или логико-философские пространства, почти не уделяя внимания собственно лингвистической проблематике описываемого явления. Какие-то из таких подходов единичны и связаны либо с конкретным авторским взглядом исследователя, либо представляют собой своего рода эксперимент. Другие образуют вокруг себя школы и десятки и сотни последователей. З. Д. Попова и И. А. Стернин предприняли попытку обобщить и типологизировать русскоязычные когнитивные исследования и выделить те из них, которые, по мнению авторов обзора, сформировались в полноценные направления [11, с. 16]:

1) культурологическое. К этому направлению относятся работы, в которых концепты исследуются междисциплинарно, прежде всего как явление культуры. Лингвистическая составляющая таких работ может быть сугубо вспомогательна (например, работы Ю. С. Степанова);

2) лингвокультурологическое. В рамках этого направления концепты обычно квалифицируются как элементы языка, исследуются в контексте национальной культуры как средство познания этой культуры посредством фактов языка (В. И. Карасик, С. Г. Воркачев, Г. Г. Слышкин, Г. В. Токарев). Целью таких исследований обычно является выявление индивидуальных особенностей национальных культур на основе лингвистических данных;

3) логическое. Концепты изучаются методами логики, это происходит обычно абстрагировано от лингвистических свойств концепта (Н. Д. Арутюнова, Р. И. Павленко);

4) семантико-когнитивное. В рамках этого направления исследователи применяют методы грамматической и лексической семантики, чтобы выявить и смоделировать какой-либо концепт. После накопления информации об отдельных концептах возможна попытка моделирования концептосферы на основе группы концептов. То есть при таком подходе осуществляется исследовательское движение от грамматической или лексической семантики к концепту. Представители – Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, Е. В. Рахилина, Е. В. Лукашевич, А. П. Бабушкин, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Г. В. Быкова. Как видно из перечня фамилий, к этому направлению себя относят и авторы обзора;

5) философско-семиотическое. Здесь внимание уделяется когнитивной природе знака (А. В. Кравченко).

Таким образом, можно говорить о разнообразии подходов и методик даже в пределах русскоязычной когнитивной лингвистики. Наиболее востребованными сейчас являются лингвокультурологическое и семантико-когнитивное направления.

Итак, когнитивная лингвистика – полноценное междисциплинарное явление, со своими особенностями формирования, специфическим предметом исследования и проблематикой, со своей индивидуальной, хоть и не до конца еще сформировавшейся, терминологией.

Литература:

1. Алефиренко Н. Ф. Проблемы когнитивной лингвистики / Н. Ф. Алефиренко, Н. Б. Корина. – Нитра : Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2011. – 216 с.
2. Аскольдов (Алексеев) С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов (Алексеев) // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В. П. Нерознака. – М. : Academia, 1997. – С. 267–279.
3. Герасимов В. И. К становлению когнитивной грамматики / В. И. Герасимов // Современные зарубежные грамматические теории : Сб. науч.-аналит. обзоров / [Ред.-сост. Лузина Л. Г., Стрельцова Г. Д.]. – М. : ИНИОН, 1985. – С. 419–442.
4. Колесов В. В. Язык и ментальность = Language and mentality / В. В. Колесов. – СПб. : Петерб. Востоковедение, 2004. – 237 с.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
6. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живём [текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : УРСС, 2004. – 256 с.
7. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода / С. Х. Ляпин // Концепты. Научные труды Центроконцепта. – Вып. 1. – Архангельск, 1977. – С. 11–35.
8. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие [текст] / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
9. Меркулов И. П. Когнитивная наука [текст] / И. П. Меркулов // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 2010. – С. 264–265.
10. Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – 320 с.
11. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2010. – 314 с.
12. Соломоник А. Семиотика и лингвистика / А. Соломоник. – М. : Молодая гвардия, 1995. – 345 с.
13. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры : Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
14. Ушакова Т. Н. Материалы психолингвистической конференции / Т. Н. Ушакова, Н. В. Уфимцева // Вопросы психолингвистики. – 2012. – № 2 (16). – С. 74–75.
15. Lakoff G. Introduction to cognitive grammar [текст] / G. Lakoff, H. Thompson // Proceedings of the 1st Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. – Berkeley, CA. : Berkeley Linguistics Society, 1975. – P. 295–313.
16. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by [текст] / G. Lakoff, M. Johnson. – London : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
17. Turing A. M. On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem [текст] / A. M. Turing // Proceedings of the London Mathematical Society. – 1936. – Vol. 42. – P. 230–265.